

Бібліографічні посилання

1. **Бойцов М. А.** Вперед, к Геродоту! / М. А. Бойцов // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1999. – С. 17–41.
2. **Вернадский Г. В.** Русская историография / Г. В. Вернадский. – М., 2000.
3. **Гуревич А. Я.** Историк конца XX века в поисках метода / А. Я. Гуревич // Одиссей. 1996. Человек в истории. – М., 1996. – С. 3–21.
4. **Зашкільняк Л. О.** Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. О. Зашкільняк. – Л., 2007.
5. **Кареев Н. И.** Теория исторического знания / Н. И. Кареев. – СПб., 1913.
6. **Кареев Н. И.** Прожитое и пережитое / Н. И. Кареев. – М., 1990.
7. **Кока А.** Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире / А. Кока // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 15–20.
8. **Репина Л. П.** История исторического знания : пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М., 2004.
9. **Розов Н. С.** Начала рациональной истории. Вып. 6: Метод теоретической истории / Н. С. Розов. – Новосибирск, 2001.
10. **Рубинштейн Н. Л.** Русская историография / Н. Л. Рубинштейн. – М., 1941.
11. **Сахаров А. М.** Методология истории и историография (статьи и выступления) / А. М. Сахаров. – М., 1981.
12. **Сахаров А. М.** Некоторые вопросы методологии историографических исследований / А. М. Сахаров // Вопросы методологии и истории исторической науки. – М., 1977.
13. **Черепнин Л. В.** Русская историография до XIX века. Курс лекций / Л. В. Черепнин. – М., 1957.
14. **Ястребицкая А. Л.** «Новая историческая наука» в контексте современной культурной традиции / А. Л. Ястребицкая // Теоретические проблемы исторических исследований. Вып 1. – М., 1998. – С. 13–49.

Надійшла до редколегії 12.09.2009.

УДК 94 (477)«16–17»+94 (4-191.2)«16–17»

І. О. Тарнопольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ТА ОРДЕН ЄЗУЇТІВ
НА ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ**

Проаналізовано методи та прийоми історичної діяльності ченців Києво-Печерської лаври як частини загального розвитку європейської історичної діяльності XVI–XVII ст.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, історична діяльність, Контрреформація, єзуїти.

Проанализированы методы и приемы исторической деятельности монахов Киево-Печерской лавры как части общего развития европейской исторической деятельности XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, историческая деятельность, Контрреформация, иезуиты.

The methods of Kievo-Petcherska lavra's monks historical activity are analyzed as a part of the common development of the European historical activity of the 16–17th centuries.

Key words: Kievo-Petcherska lavra, historical activity, Contreformation, jesuits.

Вітчизняна історіографія традиційно розглядає «Контрреформацію» як поняття, що притаманне суто історії Західної чи Центральної Європи. Але такий підхід є невиправданим звуженням сенсу та територіальних рамок поняття, на-

слідком стереотипу, що розглядає українські землі як відокремлену від загальноєвропейського простору маргінальну територію, та традиційного методу вивчення тієї чи іншої проблеми без порівняння її з аналогічними процесами в інших країнах.

Процес Контрреформації потрібно розуміти не як боротьбу католицизму з протестантизмом, а як увесь комплекс заходів, які використовувала католицька церква для поновлення своєї всесвітньої домінанти, що була втрачена під час Реформації. У цьому сенсі Контрреформація являла собою всесвітній процес, бо сили католицизму намагалися не тільки досягнути реконверсії європейських протестантів, але й розширити коло віруючих за допомогою навернення представників інших релігій і конфесій. Католицизм епохи Контрреформації, представлений насамперед Орденом єзуїтів (Товариством Ісуса), створеним у 1534 р. і затвердженим Папою у 1540 р. саме для збереження домінантної позиції католицизму в умовах жорсткої боротьби з іншими конфесіями, розповсюджував свій вплив серед «турків, або інших язичників, або в країни, поійменовані Індією, або в землі еретиків і схизматиків...» [8, с. 847]. Єзуїти проводили місіонерську роботу в Північній і Південній Америці, Африці, Індії і Японії. Їхніми зусиллями християнство розповсюдилося і отримало численних і відданих прихильників у Китаї (створена Франциськом Ксав'є так звана китайська християнська церква).

Контрреформаційні процеси не могли обійти українських земель, що були частиною прокатолицької Речі Посполитої. Головною спробою навернути ці «землі схизматиків» під руку Римського престолу можна вважати релігійну унію та створення греко-католицької церкви. Тобто уніатство як таке було лише частиною загальноєвропейського процесу Контрреформації. Відхід від православ'я національних магнатів та шляхти, тиск на православ'я з боку католицизму та прокатолицького уряду Речі Посполитої – на території України контрреформаційні заходи були успішними, православ'я втрачало свої позиції. Захист православ'я брали на себе або люди світські (магнати, такі як князі Острозькі, козацька старшина, братства), або група священнослужителів, яку в той час звали «простецями». Ця група, до якої належав, наприклад, Іван Вишенський, обґрунтовувала захист православ'я з позицій морально-етичних, але цього було не досить у полеміці з теологічно освіченими провідниками Контрреформації, а саме з полемістами Орденом єзуїтів. «Простеці» поступово програвали битву з католицизмом і уніатством. Православ'я потребувало широкоосвічених людей, готових до суперечок з католиками як в релігійних диспутах, так і на сеймах; створення полемічної та теологічної літератури; видавничої діяльності, яка могла б скласти конкуренцію єзуїтським видавничим закладам.

Створення закладу, що був спроможний дати відсіч навалі Контрреформації, почав архімандрит Єлисей Плетенецький (1610 р.), але ж перетворення Лаври на осередок ідеологічного протистояння контрреформаційним процесам здійснилося при П. Могилі. Одночасно Лавра стала першим в українських землях організованим та керованим культурно-науковим закладом, усі члени якого працювали на загальну мету.

Реорганізуючи діяльність Лаври для протистояння ідеологічному впливу католицизму, Петро Могила не потребував знаходити якоїсь нової, невідомої для тих часів форми співпраці лаврських діячів. Перед очима був приклад успішної діяльності Орденом єзуїтів на землях Речі Посполитої та Габсбургської монархії. Орден від початку створювався як своєрідний колективний науковий, культурний і політичний центр, об'єднання високорозвинених індивідуальностей, які підпорядкували свої здібності здобутку єдиній меті і діяли як єдиний організм. Генерал направляв і координував дії членів Орденом із загального центру – із Рима. Прагнучи до цілей реконверсії, єзуїти стають прекрасними майстрами пропаганди, на-

вчившись використовувати для розповсюдження своїх ідей освіти, світську і духовну літературу, театр, політичні та історичні твори.

Лавра, діячі якої були добре знайомі з методами роботи єзуїтів, як завдяки участі у полеміці з ними, так і тому, що самі отримували європейську освіту в академіях та колегіумах Ордену, починає протидіяти майстрам Контрреформації, використовуючи їхню власну зброю. Звичайно, лаврська активність була набагато вужча, ніж всесвітня діяльність Ордену, однак Лавра і не потребувала такого поширення, зосередившись на українських землях, а пізніше – на землях православного Московського царства. При П. Могилі метою лаврського гуртка були: захист православ'я, ідеологічне протистояння мусульманській загрозі, вплив на світську еліту, підвищення значення самого монастиря. Після Переяславської Ради, при архімандриті Інокентії Гізелі додалася ще політична підтримка православної московської династії в українських землях та одночасне створення системи ідеологічного впливу на самих московських царів з боку Лаври.

Однією із головних зброй полеміки на той час стали історичні твори, розвиток яких підштовхнула саме релігійна полеміка. Представники різних конфесій апелювали до історії у пошуках доказів своєї правоти.

Члени Товариства Ісуса дуже активно займалися історичними дослідженнями. Саме Орден створив нову історичну школу, яка запровадила в практику історичних досліджень систематичне збирання документів і прийоми критичного аналізу письмових джерел, засновані на зіставленні даних з різних текстів. У єзуїтському монастирі в Антверпені Жеан Боланд (1596–1665) створив і очолив Єзуїтську Школу Збирання Джерел, яка збирала і опублікувала збірку документів з церковної історії («*Acta Sanctorum*»).

Вплив єзуїтів-боландистів розповсюдився по всій Європі, захопивши і Габсбургську монархію. Відповідно до розробленої ними структури відносин всередині імперії, єзуїти розвивали національні історіописання народів монархії. В Угорщині систематичне збирання і критика джерел були розпочаті єзуїтом Габором Хевенесі (1656–1715), ректором Пазманеума, семінарією для угорських священників, створеною у Відні у 1623 р. Він створив «*Modus Materiae Conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae*», збірку документів, що містить джерела з угорської церковної і, частково, політичної історії. Єзуїтські дослідники планомірно збирали джерела в угорських і закордонних архівах. Колекція Хевенесі становила 140 томів документів. Згодом вона доповнювалася і використовувалася для написання історичних творів так званою Угорською Єзуїтською Школою Збирання Джерел (Іштван Капрінаї, Георгій Прай, Іштван Катона та ін.) [10, с. 28–31].

Один з членів цієї школи – єзуїт Самуель Тімон (1675–1736) – на підставі зібраних матеріалів історично обґрунтовував права словаків в Угорщині. Інший словацький єзуїт – Мартин Шентіваний – у своїй «*Dissertatio paralipomenica*» (1699) представляє словаків як корінне населення давньої Панонії [7, с. 154].

Одним з найвідоміших істориків, що вийшли з рядів Ордену, був чех Богуслав Бальбін. Його ранніми роботами були життєві богемських і моравських святих і описи з'явлень діви Марії в чеських землях. Ці роботи демонстрували «довічність» католицизму в Богемії, землі справжніх католиків («*Vita venerabilis Arnesti, primi archeipiscopi Pregensis*», 1644 та ін.). Поступово від маріянських творів Бальбін переходить до історичних писань. Його «*Epitome rerum Bohemicarum*» містить величезний матеріал щодо королів чеської династії, багатотомна «*Miscelanea historica regni Bohemiae*» (1679–1688) включає в себе опис Чехії, Моравії і Сілезії, історію чеських топонімів, життєописи чеських святих, князів і королів, історію чеського духовництва, державних інститутів, а також родоводи аристократичних родин, права шляхти і т.д. Базується робота на величезній кількості документальних джерел, частина з яких включена в текст (книга 8 «*Miscelanea...*»

1688 р. містить в собі справжнє листування різних діячів і державних інститутів [4, с. 334–348; 5, с. 267–333]. Роботи Бальбіна мали величезний вплив на розвиток чеської історіографії. Виникла так звана «школа Бальбіна» – історики Томаш Дешина з Чехороди (1629–1680), Юрі Стредовські (1670–1713), Франтішек Бечковські (1684–1760), – яка розвивала нові для Східної Європи традиції критичної історіографії [3, с. 20–21].

Єзуїти Речі Посполитої не створили таких значущих колекцій джерел, як колекція Хевенесі, і серед них не було таких відомих істориків, як Богуслав Бальбін. Проте навчанню історії вони приділяли значно більше уваги, ніж їхні колеги в інших країнах. В умовах дворянської республіки кожний магнат або шляхтич повинен був уміти відстоювати свою позицію в сеймах, підтверджувати сьогоденні політичні позиції прикладами з біблійної, античної чи власне польської історії. Шляхта хотіла, щоб її діти були якнайкраще підготовлені в тих галузях, що допомогли б їм при участі у справах суспільних. Вірні політиці пристосування до місцевих потреб, єзуїти переходять від фрагментарного викладу історичного матеріалу в рамках класу риторики до упорядкованого викладання історії. Як і габсбурзькі єзуїти, вони активно використали твори протестантів. Так єзуїт А. Посевіна у своїй «*Bibliotheca selecta da ratione studiorum*» (Рим, 1593) для вивчення історії Польщі рекомендував роботи Матеуша Меховіта, Анджея Нідецького, Єразмуса Стелі, Марка Бонфіні, Енеаша Пиколоміні, а в першу чергу – протестанта Мартина Кромера. У першому підручнику загальної історії Х. Тарселіні «*Historiarum ad origine mundi usque ad annum 1598 epitome libri X*» (Рим, 1598) був включений чималий розділ, присвячений історії Польщі, написаний на основі робіт Мартина Кромера і Матеуша Меховіта. Використалися також твори Яна Длугоша, А. Гваньїні, Яна Квяткевича, Войтека Кояловича, Петра Скарги, Матіуша Стрийковського [6, с. 239]. Польськими єзуїтами були написані і використовувалися при навчанні історії історична поема «*Lechias, ducum, principum ac regum Poloniae Elogia*» Алберта Інеса, життєописи польських королів «*Vitae Regum Polonorum elegiaco carminae descriptae*» Клементя Яницького.

Не менше значення, ніж історія польська, мала історія антична. У шляхетському середовищі здавна існувало уявлення про Річ Посполиту – дворянську республіку – як духовну спадкоємицю ідеалів і доблесті республіки Римської і величчя імперії Римської. Це уявлення вело до сприймання історії античності як «складової частини» історії королівства; історія Польщі сприймалася як продовження історії Риму. В єзуїтських колегіях історії античності приділяли підвищену увагу, для її викладання використовувалися «*Romanorum antiquitatum libri decem*» Іоана Росінуса (Барілея, 1585 р.), «*Roma vetus ac recens*» єзуїта Олександра Донатуса (Амстердам, 1638 р.), «*De rationarum temporum*» Діонісія Петавіуша [9, с. 279–296].

Добиваючись утворення єдиної «католицької нації», єзуїти не приділяли уваги історії інших народів і територій королівства (деякий виняток був зроблений для Литви, єзуїт Войтек Коялович пише «*Historia Lithuaniae*», перша частина якої публікується в Гданську в 1650 р., а друга – в Антверпені в 1669 р.).

Методи та прийоми єзуїтської історіографії через Річ Посполиту потрапляють і до творців історичних творів Києво-Печерської лаври, причому це стосується як до методичної складової самої історичної роботи (прийоми систематичного викладення матеріалу і критичного аналізу джерел), так і до використання історичних творів (доказів з минулого) для пропаганди притаманних Лаврі ідеологічних положень.

Найзначнішою історичною роботою, виданою у лаврській друкарні, був анонімний «*Синопис*» (1674, 1678, 1680 рр.). У ньому історичний матеріал розташований таким чином, що підтримує владу династії Романових як надійного оборонця православ'я, доказує необхідність автономії церков і проводить ідею єдино-

го слов'янського фронту перед лицем мусульманської загрози (через що будь-які згадки про польсько-українсько-російські конфлікти були виключені). Практично одночасно у стінах Лаври пишеться інший історичний твір «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (1672). Треба визначити, що «Хроніка...» значно програватиме «Синопису» у використанні нових прийомів історичної творчості. У ній систематичність викладу, поділ матеріалів на розділи поєднуються з його порічним поданням, а критичний підхід до джерел не настільки виразний, як в «Синописі».

У той же час, помітно різниться ідейна спрямованість цих двох творів. «Хроніка...» присвячена історії Київського князівства, Галицько-Волинському князівству, українським землям у складі Великого князівства Литовського, Україні під владою Речі Посполитої, боротьбі проти Речі Посполитої. Так само, як і в «Синописі», в роботі Софоновича титулом монарха і самодержця наділяються князі Київської Русі, проте, Софонович не так тісно єднає самодержавство і православ'я, а головне – спадкоємцем київського самодержавства Софонович вважає Галич, а не Москву. На відміну від «Синопису», Софонович приділяє величезну увагу перемогам галицьких князів Романа і Данила над поляками, угорцями, чехами і литовцями, коронації Данила, проведеною не тільки представниками Папи, але і православними єпископами, і відбудові київського самодержавства в Галичі. У цілому, весь твір Софоновича орієнтований не на нову складову монархію, що утворилася, і яка включала Московське царство і автономну Гетьманщину, а на Річ Посполиту. Історії Литви і Речі Посполитої присвячені 2 і 3-я частини «Хроніки...» – «Кройника о початку і назвику Литви», «Кройника о землі Полскої». Те, що драматичні події козацької війни 1648–1654 рр. і вступ у цю війну Московського царства викладені автором «Хроніки...» в розділі, присвяченому правління короля Яна Казимира показує, що Софонович не враховував у своїй роботі змін геополітичної ситуації, які відбулися. Фактично, все царювання Олексія Михайловича перетворилося у Софоновича у своєрідну «подію царювання Яна Казимира». Така спрямованість «Хроніки...» входила в суперечність з лаврською політикою. Одночасно, Софонович цілком інакше, ніж автори «Синопису», підходить до питання про турецько-татарську загрозу. Присвятивши чималий матеріал боротьбі і договорам із татарами Данила Романовича і засуджуючи укладення спілки із ними українськими політиками, він не приводить таких, як у «Синописі», прикладів перемог об'єднаних слов'янсько-християнських сил над споконвічними ворогами. Загальна політика монастиря у той час прямувала до підтримки нової складової монархії, що включала Московське царство і автономну Гетьманщину, робота Софоновича вступала в протиріччя з цією метою. Тому «Хроніка» і не була схвалена до публікації у Лаврі, в той час як «Синопис» мав два поширених видання (1678, 1680 рр.), останнє з яких публікувалося в Лаврі тричі [1; 2].

Борючися за збереження православної церкви під натиском католицизму, підтримуючи православну династію московських царів як найбільш впливових захисників православ'я, ченці Лаври переймають духовну зброю своїх супротивників, Ордену єзуїтів, безпосередній доступ до робіт і методів якого вони мали через єзуїтів Речі Посполитої та земель Габсбургської монархії. Переймаючи методи Товариства Ісуса, діячі Лаври призвичаюються використовувати з метою пропаганди історичну літературу, що саме і підштовхнула до створення в стінах Лаври такого видатного історичного твору, як «Синопис», через який пізніше новітні для того часу методи роботи з історичним матеріалом втілювалися на територіях Московського царства.

Бібліографічні посилання

1. Синопис. – К., 1680 // Бібліотека Державного музею українського мистецтва у Львові, інв. № 742.

2. **Софонович Ф.** Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К., 1992.
3. **Agnew Hugh Le Caine.** Origins of the Czech National Renaissance / H. Agnew. – Pittsburgh & London, 1993.
4. **Balbin Bohuslav.** Historické rosmantosti Království českého / B. Balbin // Kučera, Jan, Rak, Jiří. Bohuslav Balbin a jeho místo v české kultuře. – Praha, 1983. – S. 334–348.
5. **Balbin Bohuslav.** Výťah z českých dějin neboli Historie boleslavská. Kniha čtvrtá / B. Balbin // Kučera, Jan, Rak, Jiří. Bohuslav Balbin a jeho místo v české kultuře. – Praha, 1983. – S. 267–333.
6. **Chrzanowsk Ignacy.** Historia literatury niepodległej Polski (965–1795) / I. Chrzanowski. – Warszawa, 1971.
7. **Kann Robert A.** The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918 / A. Kann, D. Zdeněk. – Seattle; London, 1984.
8. **Latourette Kenneth Scott.** A History of Christianity. Vol. 2. / K. Latourette. – New York; Evanston; San Francisco; London, 1975.
9. **Puchowski Kazimierz.** Nauchanie historii w polskich kolegiach jezuickich (1565–1773). Zarys problematyki / K. Puchowski // Jesuici a kultura polska. Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990). Kraków, 15–17 lutego 1991 r. – Kraków, 1993. – S. 279–296.
10. **Vardy Steven Bela.** Modern Hungarian Historiography / S. Vardy. – Surrey, 1976.

Надійшла до редколегії 29.07.2009.

УДК 94(477)«19»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАРОДЖЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПРАКТИК У РАНЬОМУ КАТЕРИНОСЛАВІ

Поставлено проблему зародження історіографічних практик у Катеринославі в історико-культурному контексті формування міста. Проаналізована первісна історіографічна концепція генезису та культурної місії Катеринослава, сформована в першій половині XIX ст.

Ключові слова: історіографічні практики, Катеринослав, архієпископ Гавриїл, історична культура, культурні ідентичності, періодизація історії Катеринослава.

Поставлена проблема зарождения историографических практик в Екатеринославе в историко-культурном контексте формирования города. Проанализирована первичная концепция генезиса и культурной миссии Екатеринослава, сформированная в первой половине XIX в.

Ключевые слова: историографические практики, Екатеринослав, архиепископ Гавриил, историческая культура, культурные идентичности, периодизация истории Екатеринослава.

The problem of origin of historiography practices is put in early Yekaterinoslav City in the historical-cultural of formation of the city. The first conception of genesis and cultural mission of Yekaterinoslav City in the first half of XIX c. had analyzed.

Key words: historiographical practices, Yekaterinoslav City, archbishop Gavriil, historical culture, cultural identities, periodization of the history of the Yekaterinoslav City.

Проблема становлення місцевих історіографічних практик протягом XVIII–XIX ст. та їх кореляції з імперськими та національними дискурсами на теренах різних українських земель є однією з малодосліджених. Особливий інтерес стано-